

19 OCAK 1988

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

I

Neşir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

I

İSTANBUL - 1980

TRABLUSGARB'A AİT BİR LÂYİHA

Nejat Göyünç

Osmanlı Arşivlerinde devlet memurlarının zaman zaman görev yaptıkları bölgelere komşu idarî birimler, bazan da kendi memuriyet mahalleri hakkında coğrafi, içtimaî, iktisadî bilgileri de ihtiva eden küçük lâyihalar kaleme aldıklarına tanık olunur. Mithat Paşa'nın Bağdad valiliği (1869-1872) sırasında Arap yarımadası'nın birçok şehirlerini ve bölgelerini tanıtan nefis lâyihası¹ bunlardan birincisinin bir örneğidir. Muhammed Hilâl Efendi'nin, aşağıda, tanıtılmasına çalışılacak olan Trablusgarb hakkındaki küçük eseri de ikinciye bir misal teşkil eder.

1. Muhammed Hilâl Efendi'nin kimliği ve memuriyet hayatı. Bu zat, hal tercümesine göre², 1840-41 (1256)'de Halep'te doğmuştur. Babası Huzûri-zâde Mustafa Efendi'dir. Muhammed Hilâl önce Halep'te İsmailiye Medresesi'nde Arapça Bilimleri (Ulûm-i Arabiyye)'den sarf, nahv, mantık, arûz, tefsir ve diğerlerini öğrenir. Daha sonra da Mısır'a giderek orada öğrenimini tamamlar. Kendisinin ilk memuriyet mahalli Zor sancağı'dır. Otuz yaşlarında iken 1500 kuruş maaşla Meclis-i Temyiz Reisliği ilâvesi ile, Zor'un Şer'iyye Mahkemesi Nâipliğine atanmıştır. Onun, 1871 başlarında o zamanki kural gereği³, azl edildiği, 1872 senesi sonunda (1288 Şevval'i sonu) Halep vilâyeti dahilinde Bâb-i Cubûl kazası Şer'iyye Mahkemesi Nâipliği'ne tayin olunduğu görülür. İki buçuk sene bu görevde kaldıktan sonra, yine azl olunur.

1 Yusuf Halaçoğlu, «Midhat Paşa'nın Necid ve havalisi ile ilgili birkaç lâyihası», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 3, 1973, s. 149-176+8 Levha+1 harita.

2 BA (Başbakanlık Arşivi), Dahiliye Nezareti Sicill-i Umumi Defteri, No. 4, s. 1032-33.

3 Yusuf Kemal Tengirşek, (*Vatan hizmetinde*, İstanbul 1967, s. 9) de kadı olan babasının memuriyet hayatından bahs ederken «O zamanlar kadılıklar iki sene süreli imiş. Babam nereye tayin olunduysa, görev yerine çoluğunu çocuğunu alır gider ve kadılık süresi bitince Boyabat'a döner ve tekrar bir kadılık almak için aradan epey bir süre geçermiş» sözleri ile II. Abdülhamid devrindeki uygulamayı belirtir. Ayrıca bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilâtı*, Ankara 1965, s.

Ancak Mart 1873 (Muharrem 1290) başlarında Meclis-i İntihâb-i Hükâm-i Şer'î'de imtihan olunarak beşinci sınıf hâkimlikten dördüncü sınıfa seçildiğine dair bir belge aldıktan sonra, 9 Haziran 1876 (16 Cemâziyül evvel 1293)'da Hama sancağı Şer'iyye Mahkemesi Reisliği'ne, 19 Ağustos 1879 (1 Ramazan 1296)'da Yemen vilâyeti İstinaf Mahkemesi Ceza Reisliği'ne getirilir. Bu görevde yedi ay bulunduktan sonra Tensikât-i Adliyye Karar-nâmesi gereği, maaşı 500 kuruş indirilmiş (4000'den 3500'e), 16 Ağustos 1881 (20 Ramazan 1298)'de de memuriyeti lağv edilerek açıkta kalmıştır. Muhammed Hilâl Efendi yaklaşık olarak bir sene sonra, 30 Ağustos 1882 (15 Şevval 1299)'de Adana Vilâyeti İstinaf Mahkemesi Reisliği'ne tayin olunmuştur. Bu sırada devriye mevleviyetlerden Van mevleviyetine terfi etmiştir⁴. 1885-86 (1302-3)'da Ankara Vilâyeti İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi'dir⁵. 28 Ağustos 1886 (28 Zilka'de 1303)'da görevi Trablusgarb'a, 14 Kasım 1887 (27 Saffer 1305)'de Yemen'e nakl edilir. On ay kadar sonra ise, yerli ahalinin kendisinden şikâyette bulunduğu ve nefret ettikleri hakkında Yemen valisi Osman Paşa'nın bir yazısı üzerine azl edilmiş, ancak 22 Kasım 1891 (19 Rebiülâhir 1309)'de Konya Vilâyeti İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Reisliği'ne atanmıştır. İki seneyi aşan bir süre bu görevde kalmış, lâkin 23 Aralık 1893 (14 Cemâziyülâhir 1311)'te «*Arabistan ahalisinden olmasıyla, Türkçe tefhîm ve tefehhümde dâçar-i usret olduğundan Arabistan'da istihdamı münasip olacağı*» gerekçesi ile yeniden açığa alınmıştır. 11 Ocak 1894 (4 Recep 1311)'te hâiz olduğu ilmî rütbe, mülkiyeye çevrilmiş, iki defa Mecidiye Nişanı ile taltif edilmiş, hakkında bir kaç defa kovuşturma yapılmış, fakat bunlardan beraat etmiştir. Muhammed Hilâl Efendi'ye görevini iyi yaptığı için (*vezâf-i me'mûriyetini hüs-n-i i'fâ eylemekde olmasına mebni*) üçüncü rütbeden Nişân-i Âl-i Osmânî verilmiş (27 Nisan 1901), onüç ay sonra da kıdem ve gayretinden dolayı yeniden mükâfatlandırılmış, «*rütbe-i ulâ sınıf-ı evveli tevcih buyurulmuştur*»⁶. Muhammed Hilâl Efendi 1897-1907 (1315-1325) seneleri arasında Zabtiye Nezâreti Tahkik Memurluğu'nda bulunmuştur⁷. Hayatının bundan sonraki dönemi, ne zaman vefat ettiği, ailesinden kimlerin kaldığı hakkında şimdilik bilgimiz yoktur.

II. Eserleri. Muhammed Hilâl Efendi'nin resmî hal tercümesinde «*Tarih ve Coğrafya ve esbâb-i umrâna dâir Nikâtü'z-zeheb, İlm-i Ferâize dâir manzum olarak Nâfiü'l-hükkâm, dîn-i mübîn-i islâm aleyhinde te'lif olunmuş olan El-Burhânü'l-celil nâm risâlenin cerh ve ibtâlîne dâir Eş-şihâbü's-sat', edeb ve hikmete dâir Dürerü'l-lâl nâm kitaplarla tıyn-i izâm-i Âl-i Osmân evsâfını mutazammın ve vezâf-i adliyye ve edebiyâta dâir risâlelerden mürekkebe yedi kıt'a mecelle te'lif etmiştir*» denilmektedir.

4 BA, Sicill-i Umumî Defteri, No. 4, s. 1032.

5 *Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye*, sene 1302, s. 525.

6 BA, Sicill-i Umumî Defteri Defteri, No. 4, s. 1033.

7 Yukarıdakinden başka bk. *Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye*, sene 1318'den 325'e kadar olan nüshalarda ilgili yerler.

Bunlardan padişahların özelliklerini ihtiva edeni ile adliye görevlerine ait olanlarının Maarif Nezâreti'nin ruhsatı ile basılmış oldukları da kayıtlıdır. Gerçekten de Muhammed Hilâl Efendi'nin *İkdü'l-cümân fi mezâyâ âl-i Osmân* isimli 22 sahifelik Arapça ve Türkçe olan eseri İstanbul'da 1299 (1882) tarihinde, *Mükâleme-i Edebiyye ve İlm-i Ferâiz* adlı Arapça eseri de yine aynı tarihte, aynı yerde basılmıştır. Onun hal tercümesinde bahis konusu yedi adet mecellesinden böylelikle üçü basılmışdurumda olmaktadır. Çünkü Muhammed Hilâl Efendi'nin *Mükâleme-i Edebiyye ve İlm-i Ferâiz* adlı basılı eseri, iki ayrı risâleden oluşmaktadır. Bununla beraber, onun hal tercümesinde hiç bahs edilmeyen bir eseri daha vardır: Trablusgarb ile ilgili olanı. Bu küçük, 11 varaklık eserin İstanbul Üniversitesi Kitaplığı'nda bulunan nüshası (TY 6621) «Trablusgarb'e dâir bir risâle» adını taşımakta, Başbakanlık Arşivi'nde A. MTZ. TG. TNF 1306 kod numaralı belge ise, başlıksız olmakla beraber, yazar eserinin hemen girişinde «Maksad-ı dâiyânem hassaten bu kıt'aya âid olmak üzere bir mukaddeme ve iki fasl üzerine müretteb bir lâyiha tahrîr etmektedir» cümlesi ile, yazdığının *Trablusgarb'e ait bir lâyiha* olduğunu belirtmektedir.

İstanbul Üniversitesi Kitaplığı'ndaki nüsha ile Başbakanlık Arşivi'nde bulunanın karşılaştırılmasından birincisinin müsvedde olduğu anlaşılmaktadır. Öyleki Üniversite Kitaplığı'nda bulunan nüsha metninde bir sürü tashihler yapılmıştır. Ayrıca bu nüshanın mukaddeme'sinde «İkinci faslın ibtidâsından onbeşinci bend olana kadardır» denilmekte, Başbakanlık Arşivi nüshasında ise, gerçekten de mukaddeme'de Muhammed Hilâl Efendi bu niyetini gerçekleştirmiş olmaktadır. Böylece, Trablusgarb'a ait lâyihanın müsveddesi Üniversite Kitaplığı'nda bulunmakta, onun temize çekilmiş ve yeniden düzenlenmiş de Ticâret ve Nafia Nezâreti'ne sunulmuş, böylelikle de Başbakanlık Arşivi'ne intikal etmiş bulunmaktadır. Her iki nüshanın da sonunda Muhammed Hilâl mührü vardır ve mührün üzerinde de «ed-dâi, Yemen vilâyeti isti'nâf reisi Trablus reis-i sâbık» açıklaması bulunmaktadır.

III. Lâyiha'nın muhteviyatı. Lâyiha Trablusgarb vilâyetinin boyutlarının tanımını ile başlar, mesafeler için ölçüt gündür, Anadolu ile karşılaştırılmaktadır. Anadolu'da yedi-sekiz vilâyet olmasına karşın kendisinden çok daha büyük olan Trablusgarb tek vilâyettir. Nüfusu da iki milyondan fazla olarak belirtilmektedir. Eserin mukaddemesinde ise Trablusgarb için altın madeni değerinde olan halfa otundan bahs olunmaktadır. Bu ot ince, yaş iken yeşil, kuruduktan sonra sarı renkte, 15-60 cm. boyunda, vilâyetin birçok yerlerinde, kendiliğinden yetişen, kısılları ip ve zembil yapımında kullanılan, uzunları Avrupa'ya ihraç olunan bir bitkidir⁸.

Trablusgarb'ın kuzey kısmında on dört sene çeşitli görevlerde bulunan, Trablusgarb vilâyeti'ne bağlı Fizan sancağı'nın Gat kazasında memuriyet yapan, İkinci Meşrûtiyet döneminde de Fizan meb'usu seçilen Câmi Bey⁹ halfa otunun Homs sahili

8 *Trablusgarb Sâl-nâmesi*, sene 1301, s. 104-8.

boyundan başlayarak içeriye doğru Tarhûne ve Urfella arasındaki yüksek yaylâ ile Tarhûne dağlarının doğu kısmında yetiştiğini belirtir. Muhammed Hilâl Efendi, bu otun ekip sulamaksızın kendi kendine yetiştiğini, yerli halk tarafından toplanıp develere yüklenerek Trablusgarb limanına getirildiğini, günlük hasılının 1000, 1500 deve yükü arasında bulunup bunun para olarak değerinin de yılda 400.000 liraya ulaştığını kaydetmektedir. Onun fikrine göre, eğer bu bölgede demiryolu yapılırsa, halfa otu satışı da devlet tekeline alınır, senelik varidatının 1.000.000 liraya ulaşması mümkündür. Lâyihada Anadolu halkının hububat ekme ve bundan gelir elde etmek için çektiği güçlükler belirtilerek, Anadolu ve Trablusgarb halkı arasında iktisadî gelir bakımından karşılaştırma yapılır. Muhammed Hilâl Efendi'nin bu ifadesinden, onun Anadolu köylüsünü de iyi tanıdığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Konya'da memuriyeti sırasında hakkındaki iyi Türkçe anlamadığı ve konuşmadığı yolundaki şikâyetlere pek akıl erdirebilmek zor görünmektedir. Üstelik Halep şehrinin yazarımızın doğup büyüdüğü devirlerdeki halkının pek çoğunun Türk olduğu da bilinen gerçeklerdendir.

1889 senesinde Trablusgarb limanı inşaatı ile ilgili bir projede yıllık halfa otu ihracının bu limandan 332.053 balya veya 803.013 tonilatoya, bundan elde edilecek gelirin de 405.066 kuruşa erişeceği tahmin edilmektedir¹⁰. Bununla beraber, yerliler halfa otunu kökünden söküp çıkardıklarından, Trablusgarb 1900 başlarında bu en kıymetli ihraç maddesinden yoksun kalmıştır¹¹.

Lâyihanın birinci faslında Trablus kasabası tanıtır. Şehrin etrafı surlarla çevrilidir, üç kapısı vardır. Lâkin yazarımız bu kapılardan yalnız ikisinin ismini vermektedir: Deniz kıyısındaki iskeleye gidilen Bâbü'l-bahr ve sur dışındaki mahallelere gidilen Bâbü'l-menşiyye. Bununla beraber Trablusgarb Sâl-nâmelerinde yukarıdakilerle birlikte güneyde Bâbü'l-henek, şehrin batısında Bâbü'l-cedîd de dahil dört kapıdan bahs edilmektedir.

Lâyihanın ikinci ve üçüncü fasıllarında halkın giyinişi, yiyecekleri söz konusudur. Erkekler yünden yapılmış ihrama sarınır, ayaklarına da yemeniye benzeyen biglabi giyerler. Arpa hububat türleri içerisinde en fazla kullanılanıdır. Bunun öğütülmüşünden zummita ismi verilen bir yemek yaparak yenir. Sebze de boldur.

Dördüncü fasılda şehrin sur dışına süratle taşıdığı belirtilmektedir. Bu durum Trablusgarb Sâl-nâmelerindeki nüfus ve hâne miktarlarından da anlaşılabilir¹².

Beşinci fasılda Sudan ile olan ticaretten, buradan getirilen fildişi ve deve tüyü gibi ticarî mallardan bahs edilmektedir. Onbirinci fasıl ve ona ek (istitrat) kısımda

9 *Trablusgarb'tan Sahrâ-yı Kebîr'e doğru*, İstanbul 1327, s. 30-31.

10 BA, Yıldız tasnifi, Evrak No. 2314, Kısım No. 35, Zarf 44.

11 Câmi, *aynı eser*, s. 30-31.

12 Örnek olarak bk. *Trablusgarb Sâl-nâmesi*, sene 1305, s. 136.

verilen bilgiler de bu faslı tamamlar niteliktedir. 1889'da liman inşa projesinde de halfa otundan sonra en önemli ticarî eşyalar olarak gerçekten fildişi ve deve tüyü ikinci ve üçüncü sıraları alırlar. Yıllık tahmin 1200 denk fildişidir. Bunun her denkinden 30 kuruş resim alınacak, toplam 36.000 kuruşa erişecektir. Deve kuşu tüyü için ise birim sandıktır. Yılda 800 sandıktan, beherinden 20 kuruş olmak üzere 16.000 kuruş vergi alınacaktır¹³. Muhammed Hilâl Efendi deve kuşu tüyü ticaretinin zaman zaman tüccarların büyük zararlarına yol açtığını da belirtmektedir. Bunun nedeni de bazı senelerde Avrupa'daki fiat düşüklüğünden tüccarların haberdar olamamalarıdır. Çünkü bir Sudan seferi tüccarlar için uzun zamana ihtiyaç göstermektedir.

Altıncı fasılda Trablusgarb halkının devlete son derecede sadık ve bağlı oldukları anlatılmaktadır.

Lâyihanın diğer fasıllarında Trablusgarb'ın iktisadî durumuna büyük yer verilmektedir. Zeytin ve hurma bu vilâyetin diğer tarım ürünlerini teşkil ederler. Yer altı suları ve yağmur çiftçinin en büyük yardımcısıdır. Yazarımız Bingazi ile Derne arasındaki Cebelü'l-ahdâr'daki yabancı zeytin ağaçlarının aşılmasının memleketin iktisadî durumuna büyük katkılarda bulunacağına da dikkati çekmekten geri kalmamaktadır (14. fasıl).

Onuncu fasılda Muhammed Hilâl Efendi Trablusgarb'ın sanayiini Yemen ve Hicaz'ından daha ileri bulduğunu söyler. Kendisi Yemen'de görev yaptığından iki ülke arasında karşılaştırma yapmak imkânına sahiptir. Trablusgarb'te gayet güzel çarşafların dokunduğunu, bunların bu ülkede kullanılmayıp İstanbul'a ve diğer yerlere ihraç edildiğini anlatır. Battaniye de Trablusgarb'ta dokunan diğer bir ihraç ürünüdür.

Lâyihanın onikinci ve onüçüncü fasıllarında yeniden halfa otuna değinildikten, bu vilâyet için öneminden uzun uzadıya bahs edildikten sonra, onbeşinci fasılda Trablusgarb limanı ele alınır. Liman aslında tabii bir şekildedir, fakat içerisinde birçok kayalar vardır. Limanın az bir masrafla tamirinin trafiginin artmasına, dolayısı ile vilâyetin gelirinin çoğalmasına faydası olacağı belirtilir.

Osmanlı idarecileri de geçen yüzyılda birkaç defa Trablusgarb'e bir liman inşasını düşünmüşler, bu yolda da teşebbüse geçmişlerdir. 1870 senesinde Berrat isiminde bir Fransız mühendisinin oraya gönderilmesine, kendisine ayda 2500, yanında çalışacak denetleyiciye de 1250 kuruş maaş verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁴. Bu girişim olumlu sonuç vermemiş olmalı ki, 1874'de Galland isimli diğer bir Fransız mühen-

13 BA, Yıldız tasnifi, Evrak No. 2314, Kısım No. 35, Zarf 44'deki belgede 1889 senesinde limanın ticaret hacmine ilişkin rakamlar Muhammed Hilâl Efendi'nin tahminlerini doğrular niteliktedir.

14 BA, NF. TRM. 1287.8.4., No. 31'deki belge.

disine yeni bir proje yaptırılmıştır¹⁵. Nihayet 1889'da bir başka denemeye girişilmiştir¹⁶. Muhammed Hilâl Efendi'nin ilk iki girişimden haberi olup olmadığı pek anlaşılammaktadır.

IV. Lâyiha'nın özellikleri.

Lâyiha ekli metninde de anlaşılacağı üzere sade bir dille yazılmıştır. Arada bir pek az kullanılan bir iki deyim dışında hemen hemen saf Türkçedir. Yazar Trablusgarb'ı, halkını, yaşayışını, dinî tutumlarını, iktisadî hayatı gayet açık bir şekilde anlatmakta, evvelce memuriyet yapıp gördüğü imparatorluk kesimleri ile de mukayeseler yapmaktadır. Bununla da kalmamakta, bu, halkı devlete çok bağlı olarak tanıtılan ülkenin kalkınması için yazarımız bir kısım önerilerde bulunmaktan da geri kalmamaktadır. Bu bakımdan, Muhammed Hilâl Efendi'nin bu lâyihasını sade gördüklerini dile getiren bir rapor değil, görev yaptığı bir ülkenin geleceğine ışık tutacak, onun daha fazla gelişmesine yarayacak önlemleri de beraberinde getiren, bu yolda düşünen bir aydının eseri olarak görmek gerekmektedir. Bundan doksan küsur yıl önce Trablusgarb'ın iktisadî hayatında büyük rol oynayan ürünlerinden hepsi bugün önemlerini yitirmişlerdir.

V. Lâyiha'nın metni.

«Trablusgarb vilâyeti vâkıa sâir vilâyât-i osmâniyye gibi muteber ise de (2) bu itibar mevkiine gelüp görmeyenlere mahsûs olup yoksa (3) mevkiine gelüp de kutrunun hacim ve ittisâmı tefekkür edenler bu vilâyetin (4) sâir vilâyât-i osmâniyye gibi olmayup belki Asyâ-yı sugrâ veya Irak (5) ve Yemen kıt'aları gibi ve onlardan daha büyük bir kıt'a-i vâsia (6) olduğunu anlar. Çünkü yedi sekiz vilâyeti müstemil bulunan (7) Anatoli-i osmânî kıt'asının tûlü bir buçuk mâhlikdan ekall ve arzı (8) on beş günlük bir mesâfeden ibâret olup Trablusgarb vilâyeti (9) ise Bingazi tarafı dâhil olmadığı halde tûlü otuz (10) ve arzı kırk beş gündür. Bingazi tarafı dâhil bulunduğu halde (11) tûlünün mesâfesi tâ Tunus hududundan Mısır hududuna kadar (12) altmış günlükden ziyâde ve arzının mesâfesi kırk beş gün (13) olur. Yedi sekiz vilâyeti şâmil Anatoli kıt'asından (14) büyük olan bu mesâfe-i azimeyi müstemil bulunan bu kıt'a-i (2 a) cesîmenin ahvâlini teemmül edenler bu kıt'anın vilâyet tesmiye (2) olunmasına hak vermezler. Mamâfih bu kıt'aya harâb olup mamûr (3) değildir denilmez. Zirâ zirde mufassalan beyân olunacağı vechle (4) nüfûs-i malûmesi iki milyondan ziyâdedir.

(5) Maksud-i dâiyânem hassaten bu kıt'aya aid olmak üzere bir mukaddeme
(6) ve iki fasl üzerine müretteb bir lâyiha tahrîr etmektedir.

15 Bu zatın verdiği ayrıntılı raporun Türkçe çevirisi için bk. BA, NF, DML. 1291.8. 28., sıra no. 88.

16 BA, Yıldız tasnifi, Evrak No. 2314, Kısım 35, Zarf No. 44.

(7) Mukaddeme Trablusgarb'de olup altun madeni denmeğe şâyân (8) bulunan halfa otu hakkındadır.

(9) Birinci fasl kıt'anın tahdîdinde ve ahâlinin yemek (10) ve giymedeki âdetleri ve ahlâk ve evsâfları ve servet (11) sâhibleri olmağa kâbiliyyetleri ve mamûlâtlarının ve ticâretlerinin (12) terakkisi ve arâzisinin mahsûlâtı ve ahvâl-i umûmiyyesi ve ahâlinin (13) hükûmete derece-i inkıyâdları ve bazı âdât-i garîbeleri (14) beyânındadır.

(15) İkinci fasl servet-i memleketin derece-i âlâya terakkisine medâr (16) olacak ve devlet ve ahâliye nâfi ve icrâsıyla vâridât-i kesîre (17) husûle getirecek bazı mevâdd-i nâfianın lüzûm-i icrâsı bahsindedir.

(2 b) Mukaddeme

(2) Mezkûr halfa otu altun madeni gibidir, hatta buna (3) dikkatle im'ân-i nazar olunsa görülür ki, bu otdan (4) liraları çıkarmak altun madeninden çıkarmaktan daha (5) kolaydır. Zirâ altun madeni derûnunda altun bulunan (6) toprak damarlarını tefrîk edüp çıkarıldıktan ve birçok (7) ameliyyât icrâ edildikten sonra satılıp bedeline lira alınur. (8) Halfa madeni ise âtîde tafsîl olunacağı veçhle iki üç (9) günlük müttesi arâzi ve cibâl üzerinde ekmeksizin ve sulamaksızın (10) kendi kendine çıkar ve arablar çıkan otu topladıkları halde (11) annın yerine zahmetsiz yine çıkar ve bunu kesdikten sonra develere (12) yükletüp ve mahall-i bey'e götürürler ve der'akab satılıp annın (13) altun alurlar. Hergün bu otdan yüklenmiş binden (14) bin beşyüze kadar deve geldiği halde ahşama kadar (15) cümlesi satılıp ve herkes getirdiği otun bedelini alup mahallerine (16) avdet eder ki, bunlar lâ ekall bin lira kıymetindedir. Zirde beyân (17) olunduğu üzere bu otun senevî vâridâtı dört yüz bin lira (3 a) ise de bulunduğu mevkie kadar bir şömindöfer (2) yapılır veyahud kırk pâreye kıyyesi satılmak üzere inhisâr tahtına alınur ise, bir milyon liraya bâliğ olması mümkindir. (3) Mevkiinin ibtidâsının Trablusgarb'e bu'd ve mesâfesi on (4) saatlikden ibâret olup şimdilik ibtidâsına kadar şömindöfer (5) hattı yapıldığı halde badehu şömindöfer vâridâtından sarf (6) olunup ol-vakt tâ nihâyetine kadar temîdîd olunabilür. Bir de (7) eğerçe bu halfanın yerden kal'iyile cem'i zımnında ekin için (8) istimâl olunan makinelerden istimâl olunur ise, ol-vakt (9) masârif-i kal'i dahi yüzden ona tenezzül eder. Bu halfa (10) burada çoğalır ise, ol-vakt bahâsı azalur, denilmesün; (11) çünkü şimdi zâten kıyyesinin bahâsı yirmi iki, yirmi (12) beş, yirmi sekiz pâredir. Bundan daha ehven olması (13) ise mümkün değildir. Fazla olarak eğer bu halfa (14) bâyileri bahâsını sıkı tutarlar ise, frenkler daha bahâlî (15) fiatla alurlar. Zirâ, bunu getüren arablar getürdükleri (16) günde hemân pâresini alup gitmek için bulduğu bahâyâ (17) satarlar. Annın için fiatı bu derece ucuzdur. Bu otu (3 b) buradan kaldırmak için dâimâ vapurlar gelüp beş altı (2) gün bekledikleri halde dolduracak kadar gelmiş ot (3) bulamazlar.

(4) Bu halfa otunun kıyyesi yirmi pâreye satıldığı halde (5) altun madeni gibi tesmiye olunması mübâlağâ değil midir diye suâl 6 olunur ise, cevabımız budur ki, Anadolu vilâyeti'nin mahsûlât-i (7) aglâliyyesi esmâni teemül edilsün: Anadolu ahâlisi (8) toprağı sürdükten ve hubûbatı eküp biçdikden ve samanını (9) ayırdıktan ve mahall-i bey'e getirdikten sonra altı aylık zahmetle (10) beraber şafrın beher keyl-i İstanbulfıyî dört buçuk beş guruşa (11) satarlar ki, kıyyesi on pâreye bile gelmez. Bu halfaya gelince (12) bir iki günlük yola gidilüp ve ekin gibi kesilüp getirilmesinden (13) başka bir zahmeti olmadığı halde kıyyesi yirmi beş pâreye (14) satılır, hat-ta Anadolu'da köylüler getirdikleri hubûbatı (15) iki üç günde bile müşteri bula-mayub satamazlar iken (16) buradaki halfadan her gün bin, bin beşyüz deve geldiği halde (17) geldiği günde bunu Avrupa'ya gönderen tüccarlara satub (4 a) der'akab bedelini alurlar. Artık şu tafsilât-i mebsûte (2) mülâhaza edildiği halde acaba bu halfa otunun altun (3) madeni gibi olduğuna kanâat edilmez mi?

(4) Birinci fasl

(5) Birinci. Nefs-i Trablusgarb kasabası deniz kenarında (6) vâki ve etrâfı sûr ile muhât olup üç aded kapısı (7) vardır. Bunlardan birisi Bâbü'l-bahr nâmiyle müsemmâ olup (8) bundan deniz kenarındaki iskeleye gidilür ve birisi de (9) Bâ-bü'l-menşiyye olup bundan da dâhil-i sûrda kâin (10) hânelerden mâadâ dışaruda bulunan hânelere gidilür .(11) Dışaruda bulunan hâneler sûrun dâhilinde bulunan hânelerden (12) ziyâde ve zarâfetli olduğu gibi denize nâzır pencereleri (13) mevcuttur. Surun içindeki hânelerin ise denize (14) değil sokaklara bile nâzır pencereleri olmayup ancak hânelerin (15) ortasında bulunan açık bir havliya pencereleri vardır. (16) Fakat hânelerin dışarudan manzaraları güzel olup (17) hepsi beyaz sıva ile sıvanmışdır. Memleketin çarşuları (4 b) dahi müsteviyyü'l-şekl ve uzundur. Bir de garîb bir şey (2) vardır ve o da umûm sokaklarda bulunan kemerlerdir ki, beher (3) yirmi arşunluk mesâfede bir iki kemer bulunur. Hikmeti de (4) bu kemerler bi-nâyı tutmak için temelin ivazına, vaz' (5) olunur imiş.

(6) İkinci. Bu vilâyet ahâlisinin emtia-i ecnebiyyeye (7) ihtiyaçları pek az olup melbûsâtlarının ekserisi (8) yündendir. Erkeklerin her birisi yünden mamûl birer ihrâma (9) sarınub başlarına geçirirler. İşbu ihrâmlar kendilerini (10) kışda soğuk-dan muhafaza ettiği gibi kendi sözlerine (11) göre yazda dahi sıcaktan muhafaza eder. Ayaklarına (12) kundura dahi giymeyüp Trablus'un ve Tunus'un mamûlâtından (13) olup yemeniye müşâbih bulunan «bılgabî» giyerler. Kezâlik (14) tence-releri ve sahanları bakırdan istimâl etmeyüp toprakdan (15) istimâl ederler.

(16) Üçüncü. Trablusgarb kıt'ası cenub cihetinden (17) Gat kazası ve Sahara-yi kebir ve garb cihetinden Tunus ve şimal (5 a) cihetinden Bahr-i ebyaz ve şark ci-hetinden Bingazi vilâyeti (2) ile mahdûddur. Bu vilâyet Afrika kıt'asında (3) olduğu için sıcaktır. Fakat denize karîb olan mahallerin (4) harâreti, müstevî yerlerin dâ-

hilinde bulunan mahallerin harâreti (5) gibi olmayup dâhil-i kıt'ada bulunan Cebel-i garbî ve Cebel-i Garyân (6) gibi oldukça burûdetlidir. Trablusgarb kıt'asının ahâlisi (7) iki milyon nüfus kadardır. Ahlâkları da muhtelif olup (8) kimisi maişet ve ticâretinin tahsîlinde sa'y ve ikdâm eder ve kimisi (9) ovalarda ve karyelerde sâkin bulunan adamlar hıntadan (10) istimâlleri pek az olup yalnız şâiri tahn ederek (11) (Zummita¹⁷) nâmiyle müsemmâ bir nevi yemeği yapup geçirirler, (12) Burada çünkü cârî nehirler ve sular mevcut olmadığı için (13) mevrû'atlarının ekserisi yalnız yağmur suyuyla sakâ olunur. (14) Sevânî nâmiyle müsemmâ bulunan bahçeleri ve bunlara mümâsil mahalleri (15) kuyulardan inek derisinden mamûl bir kofa ile suyu (16) ihrâc ve havuza doldurup sakâ ederler. Mamâfih sebzevât (17) ziyâdesiyle mebzûl olduğu gibi esmânî da ucuzdur.

(5 b) Dördüncü. Bu kıt'ada bulunan iskelelerin (2) en âzamı nefsi Trablus iskelesi olup bunda Rusya'dan (3) mâadâ kâffe-i devletlerden konsoloslar mevcuttur. Memleket (4) dahi günden güne terakki etmektedir. Bunun delili de (5) memleketin hâricinde tamir edilmekte bulunan hânelerin kesretidir ki, (6) zirâ beş altı sene evvel memleket hâricinde bir kaç adeden mâadâ (7) hâne bulunmadığı halde bugünkü günde o kadar hâneler (8) binâ ve inşâ olunmuş ki, nefsi memleketin iki mislini (9) tecâvüz ediyor.

(9) Beşinci. Memleketin esbâb-i terakkisi ve ecânibe (10) kesret-i muhâlefeti ise Sudan tariki olup zirâ (11) bu tarik evvelce mesdûd bulunmuş iken bir müddetden berü (12) açılıp tüccarlar gidüp gelmeğe ve fil-dişi ve deve-(13) kuşu tüyü gibi envâ-i bedâyi getürüp satmağa (14) başlayınca bi't-tabi' servet de tevsî' ve ecânib de (15) tekâsür etmiştir. Bazı tüccarlardan işitdiğime göre, (16) devekuşu tüyünün tezzül-i es'âriyle adem-i revâcından (6 a) dolayı şimdi yalnız Trablus tüccarı nezdinde bu tüyden (2) beşyüz bin Fransız liralık mal mevcuttur.

(3) Altıncı. Bu vilâyetin ahâlisi öyle şâyi olduğu gibi hükûmete killet-i inkıyâd-ları olmayup bi'l-akis (5) başka vilâyetlerin ahâlisinden daha ziyâde münkâd ve muftî'dir. (6) Giceleri yanlarında fener ve sâire taşımağa âdetleri olmadığı (7) halde vukû'atları başka mahallerden pek azdır. Ahâlinin (8) hükûmete kemâl-i inkıyâd ve itâatlerine şu da delil olur ki, (9) ahâlinin neferât-i askeriyeye gibi talim etmeleri hakkında şeref-vârid (10) olan emr-i âli ilân olunduğu anda, ahkâmına bi'l-ımtisâl (11) küçük ve büyük bi'l-cümle ahâli fevc fevc, kimse tarafından (12) teşvik olunmaksızın mahall-i talime gelüp talim etmiş (13) ve etmekte bulunmuştur. Zann-i âcizâ-nemce vilâyât-i sâirede (14) ahâliyi cem etmek için bir iki def'a neferât-i zabtiyye (15) gitmedikçe ve şiddet istimâl olunmadıkça buranın ahâlisi gibi (16) evâmire hemân imtisâl etmezler.

17 Metinde bu kelimenin yeri nedense boş bırakılmıştır. Libya'lı dost Dr. Muhammed Tannaşî'ye bu boşluğu doldurulması ve diğer bazı mahalli deyimlerin okunması hususundaki yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

(17) Yedinci. Bu vilâyetin âzam mahsûlâtının birisi de (6 b) zeytun olup ağac- lar mahsûlâtını çabuk verir ve bundan (2) kesretli yağ çıkarılır. Bu zeytun, hurma mahsûlâtının (3) derece-i sâniyesindedir ki, hurma ağaçları arâzinin (4) kuvvetinden nâşi garsından üç sene sonra mahsûlât vermeğe (5) başlar imiş. Burada arâzinin kuvveti bir emr-i azımdır. (6) Çünkü burada çıkan kırmızı karpuzların vezni (7) otuz kıyyeye kadar bâliğ olup kabuğı dahi iki parmak (8) kalınlığındadır ki, bu da arâ- zinin derece-i kuvvetini taayyün eder. (9) Siyemmâ buradaki köylüler arâzilerine mahallât-i sâire gibi (10) hizmet etmezler, yani arâzilerini felh etmek için (11) kul- landıkları demir pek küçük olup arâziye girmediği (12) cihetle arâzi hakkıyla felh edilmiş olmuyor. Bununla beraber (13) arâzinin hayrâtı da pek çoktur ki, bir kile hubûbattan (14) kırk elli kile hâsıl oluyor. Şu halde eğerçi ahâli (15) arâzilerine gü- zelce hizmet ederler ise hayrât daha ziyâde (16) terakki edüp. hâsılât da daha çok mebzûl olur.

(17) Sekizinci. Trablusgarb kıt'asında enhâr külliye (7 a) mevcut olmayup ancak bazı mahallerde rencberlerin hafr (2) ettikleri yerlerden su çıktığı gibi, bazı dağlarda (3) dahi az az nub'ân eder sular bulunup ziraatleri (4) yalnız yağmur suyuyla sulanur. Fakat bağçeleri inek (5) vâsıtasıyla kuyulardan su çıkarup sularlar.

(6) Dokuzuncu. Trablusgarp ahâlisi ve siyemmâ kırlarda (7) bulunan ahâlinin umümen mezhepleri mâlikî olup başka (8) mezheplerden yoktur. Ancak bazı büyük kasabalarda (9) pek kiletli olmak üzere başka mezheplerden bazı (10) kimesneler bulunur ise de bunların asılları tedkik olunur ise (11) 'an asl başka mahallerden ol- dukları ve yalnız burada (12) bir müddetten tavattun ettikleri görülür. Sudan (13) cihetinde bulunan islâm ahâlisinin aglebi kezalik (14) mâlikîyyü'l-mezhebdirler. Bu taraflarda köpekler (15) mevcut olmayup pek nedretle bulunur. Çünkü bunların (16) indinde köpek neces olmayup ekli mübâhdır. Anın (17) için kırlardaki urbânın aglebi köpek etini yerler: (7 b) Kezalik nefsi-i memleketin sokaklarında köpeklerin adem-i vücûdu (2) etrâf-ı memlekette bulunanların dahi yemekde olduklarına (3) delâlet eder.

(4) Onuncu. Trablus'un sanâyii Yemen ve Hicaz'a (5) nisbetle âfâ derecededir. Burada gâyet zarif (6) olmak üzere çarşaf lar imâl olunur. Bu çarşaf lar (7) nefsi-i memlekette istimâl olunmayup İstanbul'a ve bilâd-i (8) sâireye gönderilür. Keza- lik yine ipekten diğer (9) bir nevi çarşaf lar imâl olunur ki, bunları karılar (10) hâricden istimâl etmeyüp futa gibi elbiselerinin (11) altında olarak bellerine sarup (12) ayaklarına kadar indirirler ve baş tarafını omuzlarına bağlarlar. (13) İştittiğime göre, burada yalnız bu misillü akmişenin (14) imâline mahsûs binden ziyâde tezgâh- lar mevcuttur. (15) Bu çarşaf lardan başka yünden battâniye dahi (16) imâl ederler ise de, bu battâniyeler Tunus'a tâbi (17) Cerb'a nâm mahalden gelenler gibi güzel de- ğildir. (8 a) Cerb'a'dan gelen battâniyeler gâyet güzeldir.

(2) On birinci. Bu vilâyet ahâlisinin en büyük (3) ticâretleri Sudan mahsûlâtıdır.

Çünkü oradan (4) kesretle fil-dişi ve devekuşu getirürler. Tüccarlar (5) Sudan'a giden ve gelen şürekâlarında yirmi bin veya on (6) bin veyahud beş bin ve daha az sermâyeleri bulunur ki, (7) getürdükleri maldan lâ ekall birde bir kâr ederler. Bu kâr (8) istiksâr olunmasun. Oraya giden tüccarların azîmet ve avdeti (9) envâi mihen ve meşakkatle beraber ancak bir buçuk sene zarfında (10) vukûa geliyor. Agleb-i tüccarlar esnâ-yi seferlerinde erzak (11) ve mal ve me'kûlâtlarını kaldırmak için sermâyelerinin (12) nısfını hayvan bahâsına verirler. Bu tüccarların bazısı (13) on bin guruş sermaye ile başladıkları halde (14) az bir zamanda on bin lira ve daha ziyade bir meblâğ (15) sâhibi oluyor.

(16) İstîrad. Bu sene devekuşu tütünün Avrupa'da (17) tedenni-i fiatı hasebiyle burada da tenezzül etti. Sudan'da (8 b) bulunan tüccarların bu tenezzülden malûmatları olmadığından (2) buraya geldikleri vakit o kadar ziyân çekdiler ki, (3) sermâyeleri kimisinin nısf ve kimisinin sülüs derecesinde (4) bâki kalmadı. Mamâfih şimdi Sudan'da dahi fiatı (5) tenezzül ettiğinden yeniden oraya gidenler kâr ediyor.

(6) On ikinci. Kezâlik burada sermâyesiz ve fakat (7) yalnız ücret-i nakliyye ve amelîyye ile husûle gelür bir azîm (8) ticâretleri vardır ki, o da halfa tabîr olunan ve mukaddemede beyân olunan otun (9) ticârâtıdır. Bu ot ince ve yeşil renkli ve iki (10) karıştan üç karışa kadar uzunlukta ve kırılmaksızın (11) kurur. Frenk memleketlerine götürüp envâi akmişe (12) imâl ederler. Bu halfa otu kendi kendine ekilmeksizin (13) müteaddid mahallerde hâsıl olur ve her kesildiğinde (14) kesilenin yerine yine başkası çıkar. Bulunduğu (15) mevkilerden merkez-i vilâyete en yakın mevkii bir günlük (16) mesâfededir. Bundan hergün bin bin beşyüz deve (17) gelüp cümlesi satılır. Kıyyesinin fiatı yirmi pâredir. (9 a) Bunu tüccarlar urbânlardan alup ana mahsûs mevcûd bulunan (2) makinelerde işletdikten ve balya şeklinde bağlatdıktan (3) sonra vapurlara şehn ile Avrupa'ya gönderirler. (4) Makinelerde amelîyat giceleri bile icrâ olunur. Bazı (5) vakitler yalnız bu halfa balyalarını götürmek için (6) limanda dört beş vapur bulunur.

(7) Onüçüncü. Bu halfa Trablus iskelesinden (8) çıkarıldığı gibi Homs sancağı iskelesinden dahi çıkarılır (9) imiş ve Homs sancağı iskelesinden çıkan halfa (10) Trablusgarb'ın iskelesinden çıkan halfanın nısfı (11) kadar olurmuş. İşte bu halfadan yalnız (12) Trablusgarb iskelesinden senevi dört yüz bin (13) liralık halfa çıkıyor ki, Homs sancağı iskelesinden (14) çıkan halfanın mikdarı da ham olduğu halde (15) altı yüz bin liraya bâliğ oluyor. Senevi bu meblâğ (16) ile halfa satılmakta olduğu hakkındaki delilimiz nedir (17) diye suâl olunur ise deriz ki, bu halfanın hâsılât-i (9 b) öşriyyesi onbir yük guruş ile iltizâma verilmiş (2) ve bu mültezim de her balyaya mukabil üç guruş öşr alır (3) imiş. Her balyanın fiatı yüz yirmi guruş (4) olduğundan bu hesâbla alınmakta olan üç guruş (5) yüz yirmi guruşa nisbetle rub'u'l-aşar demek olur. (6) Binâenaleyh öşr-i sahfhin kırk dört yük guruş (7) olması icâb eder ki, şu halde öşrün kıymeti kırk (8) dört yük olsa, aşlın kıymeti dört yüz kırk yük (9) olması lâzım gelür. Bu da dört yüz bin liradan (10) ziyâde değil midir?

(11) İkinci fasl

(12) On dördüncü. Burada şâyân-i istigrâb (13) birşey daha varki, o da Bingazi ile Derne beynindeki (14) Cebelü'l-ahzârda bulunup metrûk bulunan yabânî (15) zeytun ağaçlarıdır. Bu zeytunun ağaçları birbirine (16) muttasıl olduğu halde iki üç günlük mesâfeye kadar (17) uzundur. Fakat bakılmayub terk olduğundan nâşi (10 a) zeytunu bir parça küçük çıkıyor. Bu zeytunun (2) kadimde yağını çıkararak ma'saralar da eskiden güzel (3) bakdırıldığı vakit pek çok yağ çıkarılmakda (4) olduğuna delâlet eder. Vâkıâ işbu zeytunun münbit (5) olduğu arâzinin hacm ve ittisâma bakılır ise yağını (6) çıkarmak için pekçok ma'saraya ihtiyâcı vardır, (7) hem de bu dağda zeytundan mâadâ harnub yani (8) keçi-boynuzu eçârı vardır. Mezkûr dağ gezmiş (9) olan bir zâtın ifâdesine nazaran bu dağ bağçeye müşâbih (10) ve her yerinde zıll yani gölgelik mevcut olduğu gibi (11) her ne tarafda gezilse arâzinin güzel (12) olduğu görülür imiş. (13) Sâlifü'z-zikr zeytun ağaçları aşılattırılıp (14) bakdırıldığı halde binlerce liralık vâridât verir. (15) Binâenaleyh hükümet-i seniyyenin bu husûsa dahi aff-i (16) nazar etmesi lâzimedendir.

(17) Onbeşinci. Trablusgarb limanı hulkî (10 b) ve fakat harâb olmuş bir limana müşâbih olup hâricinde (2) birbirine muttasıl olmayarak sath-i bahrden mürtefi taşlar (3) ve kayalar mevcuddur. Kılletli bir masraf ile mezkûr (4) liman tamir olduğu halde vapurlara mevâ olarak (5) muntazam bir liman olur. Siyemmâ İngiltere'den gelen vapurların esnâ-yi tarikde mahall-i makarr ve kömür mahzenleri (7) Malta iskelesidir ki, liman-i mezkûr tamir olduğu (8) takdirde İngiltere'den ve Avrupa'nın bazı memâlikinden (9) gelen vapurların cümlesi gelmez ise de hiç değilse Cebel-i (10) Târik havâlisinden ve Tunus cihetinden gelen vapurlar (11) gelür ki, ol-halde Trablus iskelesi İskenderiye (12) ve Port-Saïd ve Hind'e gidecek vapurların levâzımâtının (13) mahzeni olur. Bu kesretli vapurların mahzenleri Trablus (14) olunca ol-vakitte vapurlara me'kûlât vesâir levâzımâtı (15) satmakla ahâlinin haylice istifâdesi olur. Bundan mâadâ (16) işbu rıhtım burada yapıldığında Malta vâridâtının nısfı (17) buraya gelür ve bu mahallin ticâretinin tezâyüdüne sebep olur. (11 a) Keyfiyet-i tamir dahi ehemmiyetli bir şey olmayup ancak kaya (2) bulunmayan mahaller taşlar ile doldurulduktan sonra o taşların (3) üzerine rıhtımın taşları inşâ olunurki, bu ne çok (4) zâhmete ve ne çok masârife muhtâc değildir. Hatta tahkik (5) etdiğime göre, kaya bulunmayan mahallerin umkı iki kulaçdan (6) ibâret olup mezkûr kayalardan liman içine doğru (7) gelindikçe tetricen umk müşâhede olunmağa başlarki, (8) iki kulacdan ibâret bulunan mahalli taşla (9) doldurmak pek su'ûbetli birşey değildir.

ed-dâi

Yemen vilâyeti isti'nâf reisi

Trablus reis-i sâbıkı

Muhammed Hilâl (mühür)

10
 15
 20
 25
 30
 35
 40
 45
 50
 55
 60
 65
 70
 75
 80
 85
 90
 95
 100

10
 15
 20
 25
 30
 35
 40
 45
 50
 55
 60
 65
 70
 75
 80
 85
 90
 95
 100

